

Hudební vzpomínání se „Starou dámou“

Oživené synagogální varhany vyprávějí příběh zaniklého hudebního světa

„Staré dámě se dnes nechtělo moc hrát. Prší... musíte znát její bolesti i rozmary,“ vysvětloval mi nadšeně v červnu loňského roku varhaník Václav Peter, zatímco děšť bubnoval do vitráží pražské Jeruzalémské synagogy.

TEXT — VERONIKA SEIDLOVÁ / FOTO — KAREL CUDLÍN 400 ASA, PETR BALAJKA

Šťastný z právě úspěšně završeného, ač adreninového koncertu, při němž asistoval úchvatné varhanici Ursule Hermann-Lom, ani si nevšiml, jak se na nás překvapeně otočil jeden z jejích příznivců. Václav Peter měl ovšem na mysli zdejší varhany, jimž takto láskyplně přezdívá. Především on stojí za téměř zázračným oživením tohoto nástroje i jeho specifického hudebního repertoáru. Stočtrnáctiletá Stará dáma se však nenoří jen do vzpomínek na zaniklý předválečný svět. Hraje i nová díla, složená přímo pro ni. V obou případech vypráví poutavý příběh o vztahu židovské menšiny a nežidovské většiny v českých zemích.

Je známo, že v rámci kulturního kontaktu přejímáme určité věci za své, ale proč a jak to činíme? Jak mezi sebou vyjednáváme jejich významy a hodnotu? Příběh synagogálních varhan také vypráví o kulturním kontaktu, o vymezování a překračování hranic, jež nevedou jen mezi židovským a nežidovským světem, ale i mezi jednotlivými židovskými komunitami navzájem. Varhany v Jeruzalémské se sice sto čtrnáct let nepohnuly z místa, ovšem pražská židovská komunita

prošla zásadními historickými zvraty a proměnami chápání židovství. Jsou jedněmi ze tří posledních varhan v synagogách v České republice a jedinými, které prošly velkou opravou a na něž se pravidelně hraje. Ovšem ne k židovským bohoslužbám, což byl jejich původní účel. Příběh tohoto hudebního nástroje v současně tradiční Jeruzalémské synagoze odhaluje, jak různí aktéři napříč náboženskými hranicemi vyjednávali a vyjednávají svůj vztah k minulosti. I Stará dáma je aktérkou, i když neživou – stala se hybatelkou hudebního vzpomínání.

„Zajímavé je, že si vždy vzpomenu, když jsem za tyto varhany usedl úplně poprvé – v době, kdy ještě téměř nefungovaly. Tehdy se z nich ozývaly zvláštní zvuky a já si vzpomínal na lidi, kteří tady byli před válkou...“, vyprávěl mi Václav Peter. Ovšem hudební vzpomínání funguje nejen na individuální, ale i kolektivní rovině. Je pojmem etnomuzikoložky Zuzany Jurkové, která se dlouhodobě zabývá vztahem hudby a kolektivní paměti. Kolektivní vzpomínání podle ní není přesným otiskem minulosti: vzniká jako obraz, vytvořený z motivů minulosti, jež však formují potřeby

a zájmy přítomnosti. Hudba, která umožňuje díky svému polysémantickému charakteru propojovat oblast individuálního a kolektivního, reprezentovat komunity nebo přepisovat skupinové hranice, se podle Jurkové může stát mocným médiem kolektivního vzpomínání. To hraje důležitou roli v procesu sebeidentifikace například právě u etnických a náboženských menšin.

Varhany v Jeruzalémské synagoze, původně nazývané Jubilejní chrám císaře Františka Josefa, byly postaveny jako hudební součást náboženského rituálu. Již při navrhování budovy v secesní stylizaci maurského slohu počítal vídeňský synagogální architekt a milovník hudby Wilhelm Stiassny (1842–1910) s rozměrnými varhanami na západní empoře a – jak ukazuje německá etnomuzikoložka Martha Stellmacher – pečlivě promýšlel jejich zvuk v kontextu akustiky navrhovaného prostoru. Budova byla navržena jako reformní synagoga s bímou (vyvýšeným místem) u svatostánku u východní stěny, ženskou galerií a kůrem pro profesionální, smíšený sbor, což byl další aspekt ukazující na tehdy moderní přístup zakladatelů synagogy k židovskému

Václav Peter, varhaník pražské Jeruzalémské synagogy

náboženství – přístup, který tehdy v židovských komunitách v českých zemích jednoznačně převažoval. Stellmacher popisuje, jak Jeruzalémská synagoga, která měla nahradit tři pražské synagogy zbořené za asanace, musela pojmout tři rozdílné náboženské komunity s různými hudebními zvyky. Zatímco svitky Tóry přinesené ze zbořených synagog symbolizovaly kontinuitu, varhany a ženské hlasy symbolizovaly modernitu.

V pátém díle tohoto seriálu jsem uvedla, že hudební nástroje byly od počátků diaspory vylučovány z židovského rituálu. Zmínila jsem i tradiční zákaz, zapovídající židovským mužům naslouchat zpívajícím ženským hlasům, což vedlo od středověku k fyzickému oddělování mužů a žen při náboženských událostech a k genderově odlišným hudebním repertoárům. Ačkolí existovaly historické výjimky, tyto praxe začaly ve velkém přehodnocovat až reformní směry judaismu v Evropě. První synagogou českých zemích, která v rámci reformy zavedla varhany do bohoslužby, byla Stará synagoga v pražské Dušní ulici. Varhanní hru zde zavedl František Škroup, jehož čtenářům Harmonie jistě nemusíme představovat. Méně se ovšem ví, že Škroup v Dušní působil

v letech 1836–1845 jako ředitel kůru a dokonce i skladatel synagogální hudby v hebrejštině, ač byl sám katolického vyznání. Kromě vlastní tvorby prováděl především skladby Salomona Sulzera (1804–1890), nejvlivnějšího synagogálního kantora rakouské monarchie, sestavil a vedl zdejší chlapecký sbor, školil chazany a zasloužil se o jejich profesionalizaci. Občas jej v Dušní také zastupoval jeho bratr, Jan Nepomuk. (Škroupovo působení v synagoze jsem podrobně pojednala ve své studii z roku 2012.) Od příchodu reformního hnutí ve 30. letech 19. století byly podle výzkumu Marthy Stellmacher instalovány varhany do sedmi dalších synagog v Praze a na jejich předměstích. (Co se území Čech týče, zdá se, že před druhou světovou válkou existovaly alespoň dvě desítky synagogálních varhan, zatím však na toto téma nebylo nic publikováno.)

V době inaugurace Jeruzalémské synagogy v roce 1906 byla tedy instalace varhan již stěží chápána jako kontroverzní krok. Ovšem vzpomínky na intenzivní dobové „války o varhany“ evropského židovstva, tzv. *Orgelstreit*, stále rezonovaly. Americký etnomuzikolog Philip Bohlman si všímá, že pod tímto názvem se objevilo dokonce

rozsáhlé slovníkové heslo v Jüdisches Lexikon z roku 1930, evokující dlouhotrvající bitvy a šarvátky mezi reformními a ortodoxními synagogami o místo varhan v liturgii. Autoři hesla tvrdili, že varhany byly jádrem či precedenčním případem celého reformního hnutí. Totíž historickým precedentem diskutovaným ve středoevropské židovské nábožensko-právní literatuře 19. století, jemuž obě strany sporu přisuzovaly velkou vážnost, byla údajná hra na varhany (pozitiv) v pražské Maiselově synagoze v 17. století. Přestože varhany nebyly podle Bohlmanna izolovanou zbraní v širší kulturní válce, která se odehrávala v 19. století ve středoevropských židovských komunitách, jejich význam bezesporu vycházel z jejich emblematické reprezentace křesťanství. Každopádně se tento hudební nástroj stal v průběhu 19. století kolektivním odznakem určitého typu židovské identity, k němuž se poжил dobový pojem „asimilace“, jenž definoval jeden ze způsobů vztahování se menšiny k většině.

Zakladatelé Jeruzalémské synagogy a její předválečná kongregace, jež se skládala z německy a česky mluvících středostavovských rodin, rozhodně do tohoto odznaku kolektivní identity investovali nemalé

foto © Karel Cudlín / 400 ASA.

Ladislav Blum byl posledním chazanem v Československu, jenž pravidelně vedl některé bohoslužby za doprovodu synagogálních varhan.

zdroje. Varhany postavil Emanuel Štěpán Petr (1852–1930) jako své opusové číslo 159. Petrova dílna byla vedle podniku H. Schiffnera největším varhanářským závodem v Praze. Působila téměř padesát let a během té doby vyrobila přes tři sta padesát varhan, a to i do zahraničí. Stavěla velkorysé chrámové varhany až se třemi manuály a několika desítkami registrů, ale také menší nástroje. (Asi nejčastěji zmiňovaným nástrojem jeho podniku jsou varhany v kostele sv. Ludmily v Praze na Vinohradech z roku 1898.) Podle Václava Petera měly varhany v Jeruzalémské specifické hudební kvality, v době svého vzniku unikátní. Byly postaveny tak, aby tvořily majestátní zvuk, který připomínal zvuk barokních varhan. Měly 1323 píšťal ve dvaceti čtyřech zvukových rejstřících, dva manuály a pedál, a především nejdražší kovové jazykové rejstříky, které se vzhledem k ceně v českém varhanářství málo stavěly – konkrétně trumpetu, pozoun a klarinet.

Poprvé veřejně zazněly během slavnostní inaugurace synagogy roku 1906. *Prager Tagblatt* tehdy uvedl, že na ně hrál „slepý varhaník Oskar Baum“. Baum (1883–1941), učitel hudby, spisovatel a přítel Franze Kafky a Maxe Broda, doprovázel zpěv nového vrchního kantora synagogy, skladatele Leona

Varhany v Jeruzalémské synagoze, původně nazývané Jubilejní chrám císaře Františka Josefa, byly postaveny jako hudební součást náboženského rituálu.

Kornitzera (1875–1947) a smíšený sbor a sólistku z pražské Maiseľovy synagogy pod vedením jejího vrchního kantora, skladatele a sbormistra Konrada Wallersteina (1879–1944). Wallerstein zároveň vedl významnou soukromou pěveckou školu a později vyučoval zpěv v operním oddělení na pražské Německé akademii hudby a divadelních

umění (roku 1925 se stal profesorem). Mezi jeho mnohé žáky patřili světový operní pěvec Otakar Kraus či Karl Norbert (Karel Novotný). Kornitzer se později prosadil jako chazan, skladatel a hudební publicista v Hamburku a poté v Haifě. Jeruzalémská synagoga tak byla od svého založení místem, které k sobě přitahovalo mimořádně zajímavé a mnohostranné hudební osobnosti.

V prvních letech po inauguraci byly v Jeruzalémské dva chazani, oba byli zároveň sbormistři. Ve smíšeném sboru synagogy působili profesionální zpěváci, z nichž někteří zároveň pracovali v nedalekém Novém německém divadle. Kromě Oskara Bauma nevíme nic bližšího o dalších místních varhaních, ovšem Stellmacher našel doklady místních sporů, zda by židovský varhaník neporušil náboženský zákaz práce o šabat. Na varhany se zde hrálo o šabatech a svátcích až do roku 1942. Hudební repertoár vycházel jak z publikovaných děl slavných reformních synagogálních skladatelů střední Evropy 19. století, tak z původních děl místních, dnes již odborné veřejnosti většinou neznámých synagogálních skladatelů, o nichž se zmíním později.

Poválečná židovská obec v Praze se zhruba třemi tisíci členy se skládala většinou z migrantů z jiných částí předválečného

Československa, především z Podkarpatska. Čeští Židé první generace, tedy ti, kteří přežili holocaust, byli většinou ateisté nebo agnostici. Jejich sekulární postoj odrážel předválečné trendy, válečné zážitky a vysoký stupeň sekularizace české kultury. Naopak podkarpatsí Židé, kteří přišli do Prahy po holocaustu, měli ortodoxní kořeny, což je jasně odlišovalo od jiných pražských Židů. Chodili do Staronové synagogy, kde pěstovali spíše východoaškenázský styl liturgického zpěvu, založený na orální tradici. Ostatní pražští Židé, kteří byli zbožní, dávali za minulého režimu přednost jediné další fungující synagoze, což byla právě Jeruzalémská. Varhanní praxe se zde však neobnovila až do roku 1961, kdy se kantor Samuel Landerer (1898–1972) a nežidovský varhaník Milan Dušek (1931–2018) sami vrhli do jejich opravy. I díky tomu je poválečná historie této synagogy spjata s dalšími významnými chazany a neméně významnými, většinou nežidovskými varhaníky.

Během komunistického režimu, kdy Československý stát potlačoval náboženství obecně a židovství specificky, byla nejpozoruhodnějším příkladem takové dlouhodobé spolupráce dvojice přeživší holocaust, kantor Ladislava Moše Bluma (1911–1994) a Josefa Kšici (nar. 1952), tehdy ještě studenta HAMU. Varhaník, cembalista, sborníčník a hudební skladatel Josef Kšica je od roku 1999 regenschorim v pražské svatovítské katedrále. Ladislav Blum pocházel ze Slovenska, učil se chazanut od svého děda, Adolfa Rothsteina (1859–1942), vrchního kantora lučeneckých neologických synagog. Po válce se stal sólistou v Severočeském národním divadle v Liberci, v operetě v Budapešti, v Armádním uměleckém souboru Víta Nejedlého, od roku 1970 v Pražském mužském sboru FOK. V letech 1967–1994 byl prvním kantorem Jeruzalémské synagogy. Společně s manželkou Terézií, jež vyučovala zpěv, založil a vedl v 80. letech smíšený sbor Pražské židovské obce. Jeho způsob liturgického zpěvu byl fúzí západního a východoaškenázského stylu. Tenorový hlas mimořádného rozsahu a výjimečná technika mu umožňovaly do vysokého věku virtuózní přednes, jenž mu však jako chazanovi sloužil primárně k vyjádření zbožných citů. Právě Ladislav Blum byl mimo jiné posledním chazanem v Československu, jenž pravidelně vedl některé bohoslužby za

doprovodu synagogálních varhan. Spolupráci s Josefem Kšicou, která přerostla v hluboké přátelství, přerušila až jeho náhlá smrt. Naštěstí jejich společnou činnost zachytil kantor Blum na audiozáznamech. V 60. a 80. letech 20. stol. nebyly v Československu z ideologických důvodů publikovány žádné nahrávky synagogální hudby, nahrával se tedy sám a v podstatě tajně, a to i během bohoslužeb. Jeho vzácné osobní nahrávky tak dokumentují málo známou část náboženského života v komunistickém režimu.

Jak poznamenal Václav Peter (nar. 1946), po smrti kantora Bluma varhany utichly. Sucho a vysoké teploty je pak kompletně umlčely. Sám je však stihl zaslechnout, když ještě hrály, ačkoli s obtížemi. Vzpomíná, jak je slyšel na konci 60. let poprvé, když jej do synagogy vzala jeho bu-

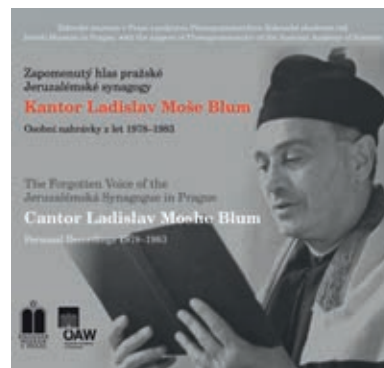
v Československé televizi, v 90. letech se věnoval především pedagogické činnosti: založil soukromou varhanní školu a stal se externím pedagogem Pedagogické fakulty UK, vyučoval také na Základní škole pro zrakově postižené. Od roku 2008, kdy byl Židovskou obcí v Praze otevřen Domov sociální péče Hagibor, zde pracuje jako aktivizační pracovník – pořádá koncerty, výstavy, besedy apod., plní i funkci duchovního – šamese. Po celou dobu však nezanechal své koncertní činnosti. Od roku 2007 se intenzivně věnuje záchraně varhan v Jeruzalémské synagoze, kde je varhaníkem. V současné politicky dominantním ortodoxním náboženském diskursu v pražské židovské obci tak prosadil nečekané, a to i díky svému synovi, vrchnímu pražskému rabinovi Davidovi Peterovi.

foto © Karel Cudlín / 400 ASA

Rabín David Peter o svátku Chanuka v pražské Jeruzalémské synagoze

doucí manželka: „Josef Kšica tam před Dnem smíření hrál Kol nidrej a doprovázel pana Bluma. Byly to varhany, které měly jen malý zvuk, nedalo se použít moc rejstříků, protože jakmile se zahrál akord, tak během dvou vteřin byl okamžitě zvuk pryč, protože nestačilo vzduchové čerpadlo.“ Avšak neopakovatelný zvuk bohoslužby v Jeruzalémské, s předválečným étosem udržovaným za totality posledními přeživšími, jej hluboce duchovně zasáhl. Právě tehdy prý započala jeho vlastní cesta k židovství, jež po desetiletích studia završila konverze. Mezitím ovšem Václav Peter vystudoval varhany na HAMU u prof. dr. Jiřího Reinberga a prof. Milana Šlechtu, cembalo u prof. Zuzany Růžičkové. Pracoval v profesi zvukové a hudební režie

Roku 2003 věnovala Terézie Blumová prostřednictvím autorky vzácné osobní nahrávky kantora Bluma Phonogramarchivu Rakouské akademie věd, kde byly pásky zachráněny digitalizací a prostřednictvím Židovského muzea v Praze některé z nich zpřístupněny veřejnosti.

Na základě předválečných hudebních rukopisů a tisků, nalezených roku 2012 na kůru při rekonstrukci varhan, Václav Peter a Josef Kšica společně se svými kolegy a oživenou „Starou dámou“ hudebně vzpomínali na místní zaniklou synagogální hudební kulturu.

Varhany v Jeruzalémské ovšem musely změnit svůj účel: zaprvé se posunuly do určité semi-rituální sféry, kdy se na ně hraje těsně před začátkem významných svátečních bohoslužeb, ovšem ne *během* nich. Zadruhé se nástroj stal kulturním dědictvím, fungujícím jako unikátní hudební prostředek vzpomínání na místní minulost, a to jak na rovině individuální, tak kolektivní. To umožnil i objev hudebních rukopisů a tisků místních synagogálních skladatelů během opravy varhan (kterou provedl varhanář Vít Češpíro). Václav Peter se nejen zasadil o jejich archivaci, ale hned je i převedl do živé hudební praxe. Roku 2016 shromáždil své hudební kolegy a přátele: Josefa Kšicu, jeho smíšený sbor Blumsingers, varhaníka Přemysla Kšicu, tenoristu Michala Foršta (židovského liberálního kantora), barytonistu Jiřího Uherka, režiséra a skladatele Jiřího Gemrota, Marthu Stellmacher a mnohé další. Společně připravili a natočili album *Hudební poklady Jeruzalémské synagogy* (2016). Za zvuků opravených varhan zde zní především hudba nalezená na kůru: poprvé tak můžeme slyšet skladby pražských synagogálních skladatelů Moritze Perelese (1822–1877),

Davidu Rubina (1837–1922) a Adolfa Haitmana (ca. 1880–1935), ale i Škroupovo Mismor l'Dovid pro sbor a varhany.

Třetím úkolem *Staré dámy* je pak otevřít synagogu širší veřejnosti a iniciovat i novou hudební tvorbu. Letos 17. června byl i po zdržení způsobeném pandemií koronaviru zahájen 8. ročník varhanní sezony v Jeruzalémské synagoze. Od 2. ročníku se Václav Peter snaží každý rok přesvědčit některého z našich soudobých skladatelů, aby napsal pro koncert v Jeruzalémské synagoze skladbu, která nějakým způsobem odpovídá tomuto náboženskému prostoru nebo má k judaismu vztah. V roce 2014 to byla skladba Otomara Kvěcha *Sonáta č. 5* inspirovaná biblickou dobou putování Židů pouští, v roce 2015 následovala skladba Jana Fily Avot (Praotcové) na nářev modlitby ze Šmone esre (Osmnácti požehnaní), roku 2016 skladba skladatele Zdeňka Pololáníka *Avinu Malkejnu* (Otče náš, Králi náš) inspirovaná modlitbou z liturgie na Roš ha-šana a *Jom Kipur* (Nový Rok a Den smíření). Skladba *Emek ha-bacha* (Údolí pláče) skladatelky Sylvie Bodorové, premiérována roku

2017, je inspirována stejnojmenným dílem Josepha ha-Kohena z roku 1558. Roku 2018 byla premiérována skladba Jiřího Bezděka (*Tefilah Bishvilekh*, „Modlitba za Tebe“) a roku 2019 pak i Václava Břenka (*Vzpomínka*). Světová premiéra další skladby zazní v Jeruzalémské do konce i letos. „Usiluji o to, aby tam každoročně zazněla nová skladba. Letos to bude již posedmé, kdy ve světové premiéře zazní nové dílo Ivana Kurze s názvem *Rozvzpomínání*“, uvedl Václav Peter v rozhovoru s Petrem Balajkou v posledním čísle *Obecních novin Židovské obce v Praze*.

Cyklus koncertů podporuje Ministerstvo kultury ČR a Židovská obec v Praze, na generální opravu varhan však zatím prostředky nejsou. „Byla možnost, že bychom získali grant, ale za nastalé pandemie jsme museli od záměru upustit. Snažíme se, aby varhany hrály, udržujeme je alespoň z prostředků, které se nám zatím podařilo částečně shromáždit jako dary organizace B'nai B'rith či soukromníků. Významnou pomoc poskytuje i společnost Matana Židovské obce v Praze, která nechala v synagoze namontovat kvalitní profesionální zvlhčovač vzduchu, díky čemuž se vlhkost drží v požadovaném limitu zaručujícím funkčnost nástroje. Nadále hledáme další dárce a sponzory u nás i v zahraničí, protože stávající prostředky nám umožňují provádět jen nejnnutnější havarijní opravy a hradit ladění před každým koncertem“, říká Václav Peter. Místní hudební vzpomínání, které je formováno přítomností, ovšem vztažené k budoucnu, závisí na stavu *Staré dámy*. ✖

Autorka je antropoložka a etnomuzikoložka, přednáší na Fakultě humanitních studií UK. Poděkování patří Václavovi Peterovi a jeho rodině, za fotografie Petru Balajkovi a Karlu Cudlínovi.

Doporučená literatura:

Tento článek je kratší českou verzí kapitoly připravované knihy Jurková, Zuzana – Seidlová, Veronika a kol. 2020/21 (v tisku). Music – Memory – Minorities: Between Archive and Activism. Praha: Karolinum. Seidlová, Veronika. 2012. „K působení Františka Škroupa v synagoze v Dušní ulici aneb Vyjednávání pražských Židů s modernitou a jinakostí. In Vira, kultura a společnost: náboženské kultury v českých zemích v 19. a 20. století, Miloš Havelka a kol., 2012:439–70. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

Bohlman, Philip, V. 1996. “The Worlds of the European Jewish Cantorate: A Century in the History of a Minority's Non-Minority Music”. In *Echo der Vielfalt/Echoes of Diversity, edited by Ursula Hemetek. Vienna. Stellmacher, Martha.* 2019. „Jüdische Gemeinschaft und religiöse Praxis in Prager Synagogen von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zur Schoah: Eine ethnohistorische Studie“. Doctoral Dissertation (supervised by R. Vogels and Z. Jurková), *Hannover – Prague: Hochschule für Musik, Theater und Medien Hannover and Charles University.*

Doporučená hudební alba

Peter, Václav – Kšica, Josef. 2016. *Hudební poklady Jeruzalémské synagogy/Musical Treasures of the Jerusalem Synagogue. Audio CD. Praha: Židovská obec v Praze. Seidlová, Veronika – Knapp, Alexander.* 2008. *Audio CD s publikací „Zapomenutý hlas pražské Jeruzalémské synagogy: Kantor Ladislav Moše Blum, osobní nahrávky z let 1978–1983“ Praha: Židovské Muzeum v Praze ve spolupráci s Phonogrammarchivem rakouské akademie věd.*